

A szociológiai magyarázat és a szociológusok várakozási horizontja

Esettanulmány a magyar előítélet-kutatás területéről

Bevezető

Tudományelméleti, tudományantropológiai írásom megfigyelési tárgya (terepe) némiképpen szokatlan ezen fajta írások terei között: a saját diszciplínámat, a szociológiát vizsgálom. Egy amerikai eredetű módszerrel dolgozó szociológiai-politológiai kutatás első, 2005-ös magyarországi meghonosításáról írok; ez a módszer a *deliberative poll*, amelyet magyarítva „gondolkodtató közvélemény-kutatásnak” szoktak nevezni.¹

Gazdag és fontos viták zajlanak a nemzetközi társadalomtudományokban a szociológiai módszerek jövőjéről, a módszertani választások relevanciájáról stb., de a magyarországi szociológia világára ezek a viták manapság talán kevésbé jellemzők. Saját munkám során az vezetett, hogy ne „jó”-nak s „rossz”-nak, „megfelelő”-nek vagy „alkalmatlan”-nak címkézzem fel az általam megfigyelt kutatást. Sokkal inkább az a célom, hogy a heideggeri értelemben vett *fakticitást* vizsgáljam: azt, hogy mi a története és a létrejötte annak, amit adottnak vesszünk, amit nem kérdőjelezünk meg, aminek létre általában nem reflektálunk. Úgy vélem, hogy a diszciplína hazai módszertani vitái erre mind ez ideig kevésbé tértek ki.

Az általam elemzett kutatás² az akciókutatásos módszerek családjába tartozik, amelyeknek egyidejű célja a kutatás és a „világ” megváltoztatása. Amerikai és magyar kutatók dolgoztak közösen a projekten. Az amerikai kutatók a módszer kitalálói voltak, a magyar

1 Nagyon köszönöm Németh Renáta, Wessely Anna, valamint Berger Viktor és Pál Eszter szerkesztők értékes javaslatait! Ez az írás nem jöhetett volna létre, ha a kutatás vezetői nagylelkűen és segítőkészen betekintést nem engednek munkájuk minden lépésébe. Örökké hálás leszek nekik ezért.

2 Hangsúlyozom, hogy írásomban semmiképpen sem az elemzett kutatás esetleges „hibáira” szeretnék rámutatni. A survey módszerű, előítéletekkel kapcsolatos kutatások egy példájaként ezek néhány jellemzőjére hívom fel csupán a figyelmet, és az eredményeimet a nemzetközi tapasztalatokkal vetem össze. Ezért nem is tartom feltétlenül lényegesnek, hogy írásomban a kutatást és a kutatókat pontosan megnevezzem.

kutatók pedig a magyarországi, előítéleteket kutató szociológia prominens szereplői, és pozícióik folytán jelentős intézményi hatalommal bírnak. A kutatás menetét három részre lehet bontani: az első egy ezerfős, Magyarországra reprezentatív kérdőív 2005. nyár eleji lekérdezése volt, amelyben a kutatók a roma kisebbséggel³ kapcsolatos kérdéseket vizsgálták. Ezt a lekérdezést követte néhány hónap múlva, ősszel, egy háromnapos „konferencia”, amelyen a korábban megkérdezett ezer fő körülbelül egyötöde vett részt, és ahol ez a mintegy 180 ember kiscsoportos beszélgetések során közös kérdéseket fogalmazott meg. A három téma, amelyekről szó esett ezeken a beszélgetéseken: a romák diszkriminálása, a szegénység és a szegregáció. A kérdéseket aztán plenáris üléseken tették fel politikusoknak, szakértőknek és tudósoknak, akik a kérdésekre felelve a résztvevőket a romákat sújtó egyenlőtlenségek okairól és mechanizmusairól, a diszkrimináció formáiról, a szociálpolitikai programokról, a többségi társadalom előítéleteiről stb. tájékoztatták. A konferencia résztvevői körében ezután másodsorra is lekérdezték az eredeti kérdőívet, és a két lekérdezés összehasonlításával próbálták következtetéseket levonni a konferencián elhangzottak hatásáról.

Jelen írásom tárgyát a kutatás *kérdőíves módszerű* szakaszának elemzésére korlátozom; a középpontban a kutatók gyakorlatai állnak – a kérdőív összeállítása, a változók létrehozása vagy a cikk megírása, különösképpen a magyarázati stratégiák kiválasztása. Célom az implicit kutatói várakozási horizontnak, az ok-okozati kapcsolatok megállapításának és az értelmezési gyakorlatoknak az elemzése. Nem titkolt szándéka továbbá ezen írásomnak, hogy olyan, a magyar társadalomtudományok számára is életbevágó téma nemzetközi irodalmába is betekintést adjak, amely méltatlanul keveset szerepel a hazai tudományos közéletben: a modern szociológia magyarázati sémáiról szóló kortárs munkákba.

Ahhoz, hogy megértsük, hogyan dolgoznak a kutatók, empirikusan fel kell derítenünk, miként történik praktikusán ez a munka. A lynchi ontográfiai megközelítésben, amely fontos alapja munkámnak (Lynch 2013: 444), a tudomány történeti és etnográfiai kutatása az egyes világcsinálási és világfenntartási gyakorlatok milyenségéről szól. Az ontográfia Lynch szerint nem indul ki egy általános világképből. Ez a fajta kutatás nem választja el élesen egymástól az episztemológiát és az ontológiát, tehát nem azt vizsgálja, hogy a különböző kutatók, kutatási irányok, tudományágak, kutatói tradíciók, módszertani döntések mennyiben tudják jól vagy épp rosszul leírni a valóságot. Sokkal inkább azt, hogy a különböző kutatók, kutatási irányok stb. milyen világokat tételeznek fel; továbbá arra fókuszál, hogy a tudományos módszerek által és a tudományos munka eredményeképpen milyen valóságok jöhetnek létre, illetve milyen jellemzőkkel bíró valóság megismerése lehetséges egyáltalán. A szociológiai módszereket, a társadalomtudományok működésmódját kutatók általában nem vizsgálják azon kategóriák létrejöttét, amelyekben a tudósok gondolkodnak, és amelyek ezáltal kutatható jelenségekként definiálódnak. Az, hogy a használt kategóriák mögött milyen értelmezési stratégiák vannak, amelyek a fakticitást menedzselik (Mihic et al. 2005: 480), sokszor rejtve marad. A módszertani viták (mind „kvantitatív”, mind „kvalitatív”), amelyek kétségkívül szükségesek, általában nem érintik az adatok *létrehozásának* kérdését.

A szociológiai tudástermelés gyakorlataival foglalkozó kurrens tudományos munkák jelenthetik a saját munkám konkrétabb, tematikus kontextusát. A statisztikai módszerek

3 A magyar és a roma kifejezéseket a dolgozatomban következetesen az általam elemzett kutatók szóhasználatából vezetem le. Vélhetően minden olvasó tisztában van azzal, hogy ezek a kifejezések korántsem egyértelműek. Az elemezett kutatók azt a válaszadót nevezték romának, aki vagy romának vallja magát, vagy a kérdőívben beszámolt roma felmenőkről.

gyakorlati, empirikus vizsgálatával nagyon kevesen foglalkoznak,⁴ a nemzetközi tudomány terében sem találunk sok ilyesfajta munkát. Néhány kivétel azért akad (pl. Mair et al. 2015; Greiffenhagen et al. 2012): Mair és szerzőtársai (2015) statisztikusok munkáját elemezték te-repmunkájukban; hangsúlyozzák, hogy a kvantitatív-kvalitatív, vagy interpretatív-kalkulatív felosztása a tudománynak nem igazán releváns a kutatási gyakorlatok leírásánál, hanem az adott kutatás specifikus működésének megértése a fontos (Mair 2015: 4). Rámutatnak arra, hogy a földrajzilag eltérő vagy más és más korszakokban felvett statisztikai adatok elemzése során a változókba belekódolják a kutatók annak kulturális jelentéskontextusát, tehát hogy az interpretáció és a kvantifikáció kéz a kézben jár (pl. hogy mit jelentett egy adott korban egy bizonyos iskolai végzettség: átlagosnak, annál alacsonyabbnak vagy magasabbnak szá-mított-e, ld. Mair 2015: 13).⁵

Leahey (2008) széleskörűen tipizálja és metaelemzi a szociológiai tudástermeléssel kap-csolatos irodalmakat. Úgy látja, hogy a társadalomtudományos gyakorlatokkal foglalkozó *science studies* még számos alapvető kérdéssel nem igazán foglalkozott. A kutatási gyakorlatokról szóló irodalmakat (ideértve a kutatás minden lépcsőfokát érintő vizsgálódásokat) úgy osztályozza, hogy megkülönbözteti azokat a kutatásokat, ahol a kutatási gyakorlat mint magyarázó változó jelenik meg, valamint ahol a kutatási gyakorlatot érdek-, illetve érdek-lődésvezéreltnak tételezik (Leahey 2008: 36). Gender- és együttműködési mintázatok, konfliktusok is befolyásolják a társadalomtudományos tudástermelést (Grant et al. 1987; Moody 2004; Hargens 2000). Leahey az alábbi, kutatási gyakorlatokat, módszereket befolyásoló tár-sadalmi tényezőket sorolja fel: személyközi interakciók (kérdőző és válaszadó közötti inter-akció), affiliáció (intézményi, módszertani és diszciplináris kötődések), szakmai hálózatok, demográfiai tulajdonságok (kor, gender, etnikum, pszichés faktorok), társadalmi elvárások és egyéni feltételezések ezekről az elvárásokról,⁶ térbeli és időbeli pozíció,⁷ külső feltételek (technológiai fejlődés, finanszírozó szervezetek), valamint a domináns módszerekkel való egyet nem értés. Ezen írások számos fontos támpontot adnak, hogy hogyan érvelnek a mai szociológiai szövegekben, vagy hogy mik az elméleti előfeltevések az okságról és az empiri-kus bizonyítékokról (ehhez kiváló elméleti áttekintést ad magyarul Németh 2015); viszont ezen érvelési gyakorlatok, kutatási stílusok háttéréről, kategóriáiról, elméleti előfeltevéseiről kevesebb szó esik. Ebben az írásomban utóbbiakra fókuszálok.

A statisztikai módszerekre alapozó társadalomtudományok kritikai elemzése semmikép-pen nem arra irányul, hogy alapjaiban megkérdőjelezze az ilyesfajta tudomány létjogosultsá-gát vagy eredményeit; ha a kvantitatív elemzések retorikáját felderítjük, az nem egy negatív vagy leleplező hadjárat. Az ilyen retorikai elemzésekhez Breiger (2002) ad alapvető támpon-tokat. A statisztikai módszerekkel dolgozó társadalomtudományos munka retorikai analí-zise során rámutat arra, hogy számos kvantitatív kutató a locke-i realista felfogás alapján alakítja ki a módszertanát, de a valós munka során az interpretációnak van fontos szerepe;

4 Az etnográfia oksági érveléséről született már egy olyan tudományos munka, amelyben folyóiratcikkekkel ele-meznek a szerzők (Abend et al. 2013).

5 Mair és szerzőtársai elkülönítik a számok és az értelmezés világát, ezért olybá tűnik, hogy ideáltipikusan hisz-nek valamiféle objektív kvantifikáció lehetőségében.

6 Például egy kutatás kimutatta, hogy a munkahelyi beosztás kódolását befolyásolták a kódolók nemi sztereotí-piái (Conk 1981), vagy a publikációs lehetőségek is hatnak a kutatási beszámolók milyenségére, illetve arra, hogy egyáltalán lehetségesnek gondolnak-e a kutatók publikálni egy írást.

7 Sana-Weinreb (2008) kísérlete rámutat arra, hogy mennyire máshogy viszonyulnak a hiányzó adatokhoz egy kutatásban részt nem vevők és a résztvevők.

amikor modellek tesztelése folyik egy adatbázison, és a kutatók rájönnek, hogy több modell is illeszkedik az adatokhoz, akkor az adatok elemzése a Derrida-féle szövegelemzéshez válik hasonlatossá (Breiger 2002: 100–101), ahol a szöveg a be nem fejezett értelem komplex hálózatává válik (Birch 1989: 9). Erre a felismerésre nem csak az ún. interpretatív megközelítésű társadalomtudósok jutnak, hanem helytel-közzel, a társadalomtudományos mainstream gyakorlatokat nem igazán befolyásolva, kvantitatív módszerekkel dolgozó neves kutatók is. Pl. Hauser (1981: 576) szerint nem feltétlenül baj, hogy nem lehet az adatok alapján kiválasztani a megfelelő kauzális modellt (tehát hogy az adatok alapján nem lehet a hipotézisek közül a megfelelőt kiválasztani); szerinte egy modell heurisztikai ereje túlmutat a modellben szereplő változókon, mert egy modell az adatok, elméletek, számítások stb. konzisztens és átfogó értelmezéséhez járul hozzá.

Az etnostatisztika olyan kutatási irányzat, amely a statisztikai kutatásokkal foglalkozik; de ezt etnometodológiai módszerekkel teszi. Gephart és szerzőtársa (2009) az etnostatisztika három szintjét különbözteti meg. Az első a statisztika létrehozására és használatára, a különböző felhasznált tudásformákra és érvelésmódokra fókuszál, etnográfiai módszereket használva. A második szint számítógépes statisztikai szimulációkat, kvantitatív módszereket használ, hogy tesztelje azokat a technikai és praktikus feltételezéseket, amelyek szükségese a statisztikák létrehozásához és interpretálásához. Pl. Gephart (1983) különböző típusú skálák viselkedését veti össze, és azt tanulmányozza, hogy a különböző skálamérési módok (amelyek háttérben más és más feltételezések állnak) mennyire eltérő eredményekhez vezetnek. A Gephart-féle harmadik szinthez tartozó kutatások pedig a statisztikai érvelés retorikai aspektusait elemzik. Itt tipikusan a tudományos közlemények retorikai elemzését végzik a kutatók, arra fókuszálva, hogy a közlemények szerzői hogyan próbálják a szövegükkel *meggyőzni* az olvasóikat; a tudományos közleményt nem igazságokat megállapító, racionális folyamatként definiálják (Gephart et al. 2009: 95). Ezen írásom szemléletmódjában – Gephartéktól némiképpen különbözve – nem két elkülönült szféraként határozom meg a mérést és az adatok prezentálását, hanem inkább azt elemzem, hogy e két terület gyakorlati hogyan függenek össze, és mely közös mintázatok határozzák meg őket.

Az adatok prezentálásához kapcsolódva: korábbi írásaimban (Gárdos 2007a, 2007b) elemeztem, hogy azok a diagramok, amelyek számtalanszor szerepelnek a társadalomtudományos argumentáció illusztrációiként és bizonyítékaiként, nem bírnak egyértelmű jelentéssel; a tudományban létrehozott és használt ábrák sokjelentésűek, mint minden kép, és ugyanúgy egy összetett folyamat eredményeképpen jönnek létre. Az adatfeldolgozó programok által létrehozott diagramok alapján véve szövegek fordításai, amelyeket kutatók által megírt számítógépes programok és az azokból létrejövő számadatok hoznak létre. Az a folyamat, amelynek végén egy diagram áll, számos lépésből áll: többek között elkészül egy kérdőív, az adatfeldolgozás során létrejönnek új és új változók, és néhányat később felhasználnak arra, hogy diagramokat készítsenek belőlük. A folyamat során számos fordításnak és transzformációnak lehetünk tanúi, és megfigyelhetjük, hogy az egyes transzformációk és fordítások nyomán előálló reprezentációk referensei nem ugyanazok. A kérdőív kérdéseit és az azokból létrehozott változókat elemezve arra mutattam rá, hogy nem egyértelmű, mire vonatkoznak, tehát mi a referensük a kérdőívben feltett *kérdéseknek*. Ugyanazon kérdést vagy változót egyaránt lehetett mozgósítani helyzetértékelésekre, attitűdökre vagy attribúciókra. A *mintavételi eljárás, a statisztikai módszerek* körül kialakuló vita elemzéséből pedig arra

következtettem, hogy homályos, *mire is vonatkozik* az, amit a diagramok megjelenítenek. Hol a mintabeli csoport attitűdjei, attribúciói és véleményei válnak referenssé, hol pedig az össznépszerűség. A diagramok értelmezésének módja pedig szorosan összefügg azzal, hogy a vitapartnerek milyen narratívában akarják elhelyezni őket. A magyar és amerikai kutatók közötti, a kérdőív szövegezését érintő e-mailes és szóbeli vitáknak és a kérdőív és a kutatók által létrehozott változók létrejöttének az elemzése, valamint a diagramok vizsgálata rámutatott arra (Gárdos 2007a, 2007b), hogy a magyar kutatásvezetők abból indulnak ki, hogy a romák és a magyarok között alapvetően konfliktusos a viszony. Tehát korábbi tanulmányaim szerint a kutatók ezen kiindulópontja meghatározta mind a *változók létrehozását*, mind az adatmátrix értelmezését is.

Várákosási horizont

A korábbi kutatásaimban tehát az elemzett kutatás kérdőívének létrejöttét, a nemzetközi kutatócsapat tagjai közötti érveléseket és vitákat, az adatelemzés lépéseit és a diagramokat vizsgáltam. Most az elemezett kutatásból létrejött tanulmányt vizsgálva azzal foglalkozom, hogy mi az a várákosási horizont, amely a kutatók – az elemzett társadalmi szféráról szóló – világlátását jellemzi.

A kutatók többször meglepetésüknek adtak hangot egy-egy adat kapcsán, vagy kiderült, hogy egy másik, általuk valószínűbbnek vélt eredményre számítottak. Kigyűjtöttem minden olyan szövegrészt a cikkből, amelyekből feltérképezhető tehát a *kutatók várákosási horizontja*. E helyeken olyan szavak szerepelnek, mint a „meglepő”, „szokatlan”, „értelemszerűen” stb.

1. A romák esetében a legnagyobb csoportot azok képviselik, akik nem ismerik a diszkriminációellenes jogszabályokat, viszont a jogérzékük azt diktálja, hogy ezeknek a törvényeknek léteznük kellene. A roma minta mindössze 21 százaléka rendelkezik helyes jogismerettel, és értelemszerűen ezekkel a jogszabályokkal egyet is értenek. 6 százalék azok aránya, akik nem tudnak a diszkriminációellenes szabályozásról, ám úgy gondolják, hogy ezekre a szabályokra nincs is szükség, és pártolják a diszkriminációt.

2. Mindkét csoport [roma, nem roma] abban az esetben látja konfliktusokkal terhelve az együttélést, ha cigány többségű településen élnek. Ez *meglepő* módon a roma kérdezettekre is igaz. [...]

3. Ezzel együtt *szokatlan*nak tűnik, hogy ha a romák többségi helyzetben lévőnek ítélik magukat egy-egy településen, akkor gyakoribb konfliktusról számolnak be.

4. [A] romák sokkal valószínűbbnek tartják, hogy valamiféle konfliktus kirobbanhat a két csoport között, mint a nem romák. Ez annál is *figyelemre méltóbb*, mert a konfliktusveszélyt jelző mérőszámunkban az a kérdés is helyet kapott, amely azt firtatta, hogy mennyire látják a válszadók valószínűnek egy éhséglázadás kitörését. Ebben az értelemben tehát nem két csoport összeütközéséről van szó, hanem egy rendkívül hátrányos helyzetű csoport „lázasadásáról”.

5. A romák többsége értelemszerűen elfogadhatatlannak tartja, ha egy romát nem engednek be egy nyilvános szórakozóhelyre, a nem romák viszont úgy vélik, hogy megengedhető a közönség illetén való szűrése.

6. *Sem az nem okoz különösebb meglepetést*, hogy a többségi társadalom mind a kompetencia, mind a moralitás tekintetében leértékeli a romákat, sem az, hogy a romák a többségi társadalomhoz hasonlóan vélekednek a nem romákról mindkét dimenzióban. Ami *meglepő*, az az, hogy a nem romák valamivel erősebben minősítik le a romákat kompetenciában, mint moralitásban. *Hiszen a hétköznapiakban inkább az tapasztalható*, hogy a többségi társadalom elsősorban morális deficit miatt ítéli el a cigányokat.

7. A magyarországi roma kisebbség erős asszimilációs törekvéseinek a fényében az *sem meglepő*, hogy a legkisebb távolságot éppen a magyarokkal szemben érzik.

8. *Figyelemre méltó*, hogy a roma válaszadók az iskolázottság és a munkanélküliség esetében kisebb különbséget észleltek a roma és a nem roma populáció között, mint a nem romák.

9. *Meglepő* módon a trend, azaz a tényezők fontossági sorrendje a romák szerint éppen olyan, mint a nem romák szerint, azzal a megszorítással, hogy akár a cigányok önerejéről, akár az államról, az önkormányzatokról (helyi és kisebbségi) vagy a kormányzatról lett legyen szó, mindegyiktől viszonylag hasonló és aktív fellépést várnak.

10. A 6. táblázat egyértelműen bizonyítja, hogy a többségi társadalom tagjai úgy látják, a romák sokkal inkább ki vannak téve a hátrányos megkülönböztetésnek, mint a nem romák. A táblázat azonban abban az értelemben *meglepetést* hordoz, hogy a romák, amikor saját helyzetükről beszélnek, sokkal kedvezőbb képet festenek.

11. A harmadik dimenzió a romák belügyévé teszi a konfliktuskezelést. Értelemszerűen a többségi társadalom tagjai ez utóbbi megoldást pártfogolják a leginkább...

12. A romák esetében *nem meglepő*, hogy körükben az integratív megoldás a legkívánatosabb.

13. *Magától értetődően* a romák sokkal nagyobb arányúnak látják a szegénységet akár általában a magyarországi helyzetről, akár magukról a romákról gondolkodnak.

Ezekből az idézetekből kiderül, hogy a kutatók elvárási horizontja a kutatás előtt az alábbi tudáselemeket tartalmazta:

A romák ellenzik a diszkriminációt, és sok diszkriminációt tapasztalnak meg a saját bőrükön, de a magyarokhoz érzik magukat a leginkább közel. A romák akkor látják kevésbé konfliktusosnak a nem roma-roma együttélést, ha cigány kisebbségű településen élnek, és kevésbé tartanak valószínűnek egy jövőbeli konfliktust, mint a nem romák. A romák és a nem romák kölcsönösen leértékeli egymást, a nem romák főleg a morális dimenzióban értékelik le a romákat. A romák a saját felemelkedésükhöz vezető lehetséges utakat teljesen máshogy látják, mint a nem romák, és nagy különbséget észlelnek iskolázottság és munkanélküliségi arány tekintetében a romák és a nem romák között, valamint nagyobb szegénységet látnak Magyarországon, mint a nem romák

Fel szeretném hívni a figyelmet, hogy ezek nem a megkérdozettek, a surveyben részt vevők véleményei, hanem azok a megállapítások a tudósok elvárási horizontjáról, amelyeket a kutatók által megfogalmazott ok-okozati megállapításokat tartalmazó idézetekből leszűrtem.

Hogyan tudnánk jellemezni az általam elemzett kutatás kérdőíves etapjának néhány eredményét bemutató szövegben fellelhető magyarázó diszkurzív elemeket? Azért írom, hogy „magyarázó diszkurzív elem”, mert számos, egymástól eltérő jellegű szövegrészt fogok jellemezni azzal, hogy azok a kutatók számára adatokat magyarázó erővel bírnak. Ehhez az elemzett kutatás survey-eredményeit bemutató tanulmány szövegéből indulok ki. Az alábbiakban kigyűjtöttem az elemzett cikk minden olyan részletét, amelyben a kutatók a munkájuk során létrejött survey-adatok közötti oksági összefüggésekről írnak. Két csoportba osztottam az idézeteket (az adott csoportra jellemző szófordulatokat, kifejezéseket kurzívan szedem). Az első csoportba (I.) az *okkereséseket tartalmazó szövegrészeket gyűjtöttem*, olyan hívószavakkal, mint pl. „*utal*”, „*az mutatja, hogy*”, „*magyarázható*” stb. A másik csoportban (II.) azok a szövegrészek szerepelnek, amelyekben a *survey eredményeinek értelmezése, kontextusba helyezése* történik. Ilyen kifejezésekkel találkozhatunk pl.: „*hárítják*”, „*ellensúlyozzák*”, „*nem vállalják fel*”, „*láttatni*”, „*sejtet*” stb.

I. Az okkereséseket tartalmazó szövegrészek

1. Az eredmények azt mutatják, hogy a nem roma és roma válaszadók egészen másképpen képzelik el azt az utat, ami a romák felemelkedéséhez vezethet. A romák bizonyos kiegyensúlyozottsággal három tényezőben látják a sikerhez vezető utat. Legfontosabbnak a többségi társadalom toleranciáját, előítélet-mentességét és szolidaritását látják. Majdnem ilyen fontos szerintük a romák személyes erőfeszítésének a szerepe és a roma közösség önszerveződése. Mindezt kiegészíti, hogy még a gyerekszám észszerű korlátozását is előkelő helyre teszik. Maximálisan elutasítják a szegregáció gondolatát, és semmiképpen nem hiszik üdvöztetőnek a roma identitás feladását. *Mindez azt mutatja, hogy a romák integrálódni, és nem asszimilálódni vagy szegregálódni akarnak, és ebben a roma társadalom erőfeszítéseit majdnem olyan fontosnak látják, mint a többségi társadalom fogadókészségét.*
2. A romák szemmel láthatóan elutasítják a lakóhelyi szegregációt, a nem roma válaszadók viszont leggyakrabban a közbülső megoldást választanák, *ami részint arra utalhat, hogy nincs kiforrott álláspontjuk a kérdésben, részint arra, hogy a konkrét eset ismeretében mérlegelnék, hogy elfogadják-e a romákkal szembeni lakóhelyi diszkriminációt.* Természetesen a hezitáló válaszok rejtőzködő véleményeket is *tükrözhetnek.*
3. A roma társadalom belső polarizáltságára *utal*, hogy körükben sem talál teljes elutasításra ez az antiszolidáris beállítódás.
4. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy mind a szegregatív megoldás, mind a telepi cigányok támogatásának teljes elutasítása újra csak a roma társadalom belső polarizáltságára *utal.* Az asszimilált, viszonylag magasabb státusú romák egy része semmilyen közösséget nem vállal a telepen élő cigányokkal. A többségi társadalom tagjainál a legnépszerűbb álláspont a probléma hárítása, vagyis szociálpolitikai megoldás helyett roma belügynek tekintik a cigánytelepek felszámolását.
5. A romák között a magasabb státusúak azok, akik a saját életútjukat tekintik példának, *tehát beilleszkedést várnak a többi romától.*

6. A többségi társadalom tagjai azonban *abban a pillanatban, hogy személyesen érintettek az ügyben, sokkal több érvet találnak a szegregált oktatás mellett, és ugyanez mondható el a kiemelkedett romákról is.*

7. A romák számára a munkavállalásnál tapasztalt diszkrimináció jelenti a legsúlyosabb következményekkel járó megkülönböztetést, *tehát a munkahely elvesztése (illetve meg nem szerzése) a létalapjukat veszélyezteti, és ebben az értelemben akár oka is lehet az összes többi típusban tapasztalt diszkriminációnak.*

8. A hatályos jogszabályokat, amelyek a diszkrimináló munkaadót büntetni rendelik, a nem roma válaszadók egyharmada ismeri, tehát a többség nem tud arról, hogy a magyar törvények tiltják és büntetik a munkahelyi diszkriminációt. A helyes jogismerettel rendelkező romák aránya mindössze 20 százalék. Ez a különbség *valószínűleg csak részben magyarázható* azzal, hogy a romák átlagosan alacsonyabb iskolázottságából alacsonyabb ismeretszint következik. Minden bizonnyal *fontos szerepe van annak is, hogy a romák mindennapi tapasztalataiban olyan gyakran szerepel a munkahelyi diszkrimináció, hogy azt a többség legálisnak véli.*

9. És minden bizonnyal *az okozza az azonos megítélést, hogy mindkét alternatíva ingyenes lakáshoz jutást jelentene a romák számára.*

10. Ráadásul a rendőrség diszkriminatív fellépése a jogállamiság alapjait veszélyezteti, és ennyiben a támogatása – még akkor is, ha a támogatók a nem roma társadalomban kisebbségben vannak – különösen veszélyesnek tűnik. Látszólag kisebb a jelentősége a szórakozóhelyeken elszenvedett diszkriminációnak, és *valószínűleg ennek tudható be, hogy a vélemények itt polarizáltabbak.*

11. ...minél kisebb településen él valaki, annál inkább híve annak a megoldásnak, amely központi erőforrások igénybevétele nélkül a telepi cigányokra hagyná a megoldást. *Ennek hátterében valószínűleg a szűkös erőforrásokért folytatott versengés áll, de szerepet játszhat az is, hogy a kisebb lélekszámú településeken a cigánytelepekről való beköltözés közvetlenül is érinti az emberek hétköznapi életszféráját. Ennek tudható be, hogy faluhelyen a már integrálódott romák is a többségi társadalomhoz hasonló véleményen vannak.*

12. A roma válaszadók szociálpolitikai preferenciáit a szegregációellenesség *mozgatja.*

13. Ugyanakkor a sikeres asszimiláció a romák körében *oda vezet, hogy véleményük a többségi társadalom véleményével egyezik meg, azaz cseppet sem szolidárisak a szegény cigányokkal.*

14. A többségi társadalom tagjai azonban *abban a pillanatban, hogy személyesen érintettek az ügyben, sokkal több érvet találnak a szegregált oktatás mellett, és ugyanez mondható el a kiemelkedett romákról is. Ennek köszönhető, hogy a kisebb településeken, ahol nincs iskolaválasztási lehetőség, illetve azoknál a válaszadóknál, akiknek iskoláskorú gyerekük van, kisebb az elfogadottsága az integrált oktatásnak.*

15. A *magyarázat valószínűleg abban rejlik, hogy a roma többségű települések közismerten lezszakadóban lévő települések, ahol a szűkös erőforrásokért erős verseny folyik a roma és nem roma lakosok között, és ez a versengés lehet az alapja, [sic] a hétköznapiakban is megnyilvánuló konfliktusoknak.*

II. A survey eredményeinek értelmezése, kontextusba helyezése

16. A nem roma lakosság körében a lakóhelyi szegregáció fenntartása a legelfogadottabb, hiszen mind az elnéptelenedő településeken történő lakásvásárlás, mind a megüresedett lakások kedvezményes juttatása alacsony presztízsű településeket, illetve lakókörnyezetet *sejtet*.

17. A romák esetében is meg tapasztalható az a kompenzatórikus törekvés, amelyet már sok, kisebbségre vonatkozó empirikus kutatásokban [sic] tetten értünk, nevezetesen a romák kompetencia hátrányukat egyfajta morális felértékeléssel *ellensúlyozzák*. De még ez a *kompenzációs törekvés* sem vezet el addig, hogy a romák önmagukat morális fölényben lássák a többségi társadalomhoz képest.

18. A romák többsége a szegénység megszüntetésére irányuló szociálpolitikai intézkedéseket támogatja, ezzel is bizonyítva, hogy *nem akar látni különbséget* a roma és nem roma szegénység között. A romák körében a második legnépszerűbb álláspont az, hogy a demokratikus jogok biztosítása a legfontosabb, és ha ez biztosított, akkor a cigányoknak saját maguknak kell megoldania a problémáikat. Ez a hárító álláspont sokkal jellemzőbb az asszimilálódott romákra, vagyis azokra, akik nem vallják magukat cigánynak, jóllehet saját bevallásuk szerint vannak roma őseik.

19. A roma kérdezettek azon csoportjában, amely helyesli, ha a szórakozóhelyekre nem engednek be romákat, többségben vannak azok, akik *nem vállalják fel* roma identitásukat, bár – saját bevallásuk szerint – a felmenőik közül vannak cigányok.

20. Általánosságban elmondható, hogy bármilyen aktor szerepéről is legyen szó, a roma válaszadók sokkal inkább támaszkodnának a segítségükre. A nem roma válaszadók „*realistábbak*”, és mindegyik ágens szerepét kisebbre becsülik.

21. A fővárosban élő nem roma válaszadók körében a szegregatív álláspont a legnépszerűbb, *az itt élők látják, hogy* a probléma önerőből nem kezelhető, a központi erőforrásokat azonban úgy kívánják felhasználni a cigánytelepek felszámolására, hogy az a saját lakókörnyezetükre semmiféle hatással ne legyen.

22. A roma válaszadók tehát úgy próbálják a saját csoportjukat kevésbé különbözőnek *láttatni*, hogy az országos arányokat magasabbra becslik.

23. A nem romák vélekedését az jellemzi, hogy *hárítják* a felelősséget, hiszen a legnagyobb szerepet a roma önkormányzatoknak és a romák személyes hozzájárulásának tulajdonítják. Ezt a *hárító* effektust bizonyítja az is, hogy a legkisebb szerepet (az egyház után) a többségi társadalom tagjainak tulajdonítják, aztán a hétköznapi életkörülményeiket jelentős mértékben meghatározó önkormányzatok következnek, és végül a központi akaratra *hárítják* a legerőteljesebben a probléma megoldását.

24. Míg a nem romák úgy ítélik meg, hogy a pedagógusok munkája valószínűleg a vegyes osztályokban nehezebb, addig a romák *oly mértékben elkötelezettek a vegyes osztályok mellett*, hogy úgy gondolják, ez a pedagógusok számára is könnyebbséget jelent. A többségi társadalom felvilágosult gondolkodása azonban az integrált oktatás tekintetében valószínűleg annak is köszönhető, hogy a hivatalos oktatáspolitikai elkötelezett integrációpárti, és ezt a felfogást erőteljesen kommunikálja is.

25. A többségi társadalom általában véve rendkívül barátságtalan, antiszolidáris attitűdöket mutat a szegénységgel szemben, és *ennek köszönhetően* elsősorban magukat a szegényeket hibáztatja sorsuk alakulásáért.

Az első csoportban szerepelnek a szövegben az „ok” vagy hasonló rokon kifejezések. Ilyenkor a kutatók vagy az adataikban szereplő két változó közötti oksági kapcsolatról beszélnek, vagy egy olyan kapcsolatról, amely szerintük egy változó és egy másik, az empirikus elemzésbe nem bevont jelenség között áll fenn. A második csoportban is az adatok bemutatása történik, viszont olyan szóhasználattal, kifejezésekkel, amelyek a korrelációk bemutatásán túl egyidejűleg értelmezik is azokat. Itt az értelmezés nem válik el az adatok bemutatásától, és szinte feltűnés nélkül kap meg egy korreláció egy értelmezést.

Az I. és II. pontok alatt szereplő idézetek alapján szintetizálok *négy tézist*, amelyek mint magyarázatok működnek a szövegben (*kurzívan*). Az egyik tézist két, tartalmilag egymásra nagyon hasonló elemre (3a és 3b) bontottam. Huszonöt, a roma-magyar viszonyt taglaló, oksági összefüggést megállapító, illetve magyarázó idézetet találtam a szövegben, amiből huszonkettőt be lehetett illeszteni a négy tézis egyikébe (két olyan idézet van, amely két tézisbe is illik). Ezek a tézisek a többségi társadalom attitűdjeire, a romák attitűdjeire és a magyar-roma viszonyra vonatkoznak. Ezekkel az elemekkel magyarázzák a kutatók a kérdőíves kutatásuk eredményeiben található sokféle összefüggést.

1. *A magyar többségi társadalom nem akar romákkal együtt élni, szegregálni akarja őket, és előítéletes velük szemben:* 6. idézet, 8. idézet, 9. idézet, 11. idézet, 14. idézet, 16. idézet.

2. *Konfliktusok vannak romák és nem romák között:* 11. idézet, 15. idézet.

3. (a) *A romák integrálódni szeretnének a magyar társadalomba:* 1. idézet, 2. idézet, 5. idézet, 12. idézet, 13. idézet, 17. idézet, 18. idézet, 22. idézet, 24. idézet.

3. (b) *A romák annyira integrálódni szeretnének a magyar társadalomba, hogy olykor a romákkal is szembefordulnak:* 3. idézet, 4. idézet, 19. idézet, 21. idézet.

4. *A nem romák nem szeretnének a romák hátrányos helyzetének javítása érdekében tenni.* 4. idézet, 23. idézet, 25. idézet.

Itt is fontos hangsúlyozni, hogy ezek a tézisek nem expliciten jelennek meg a kutatók szövegében, és nem is a survey eredményeiből következtetnek rájuk a kutatók. Ezek a tézisek magyarázatkísérletek retorikai elemeként jelennek meg az elemzett cikkben. Ki nem mondva, de rájuk hivatkoznak a kutatók, amikor értelmeznek bizonyos összefüggéseket.

Nem csak a publikált cikk szövegelemzése során tudjuk kimutatni azt a fenti négy tézist, amelyek magyarázó erővel bírnak a szövegben. Ha a kutatás más lépéseit is bevonjuk az elemzésbe, akkor még jobban alá lehet támasztani azt, hogy ez a négy tézis nemcsak az adatok elemzését, hanem a kérdőívkészítési folyamatot is befolyásolta.

Az első tézis (*A magyar többségi társadalom nem akar romákkal együtt élni, szegregálni akarja őket, és előítéletes velük szemben*) megjelenik az adatelemzés során is; erre sorok fel az alábbiakban több példát.

A kutatók ugyanazokat a válaszokat néha más- és másképp könyvelik el; például a „szakképzettség hiányát” (mint a szegénység egyik lehetséges okát) belső és külső okként egyaránt értelmezik; ha a romák hivatkoznak a szakképzettség hiányára, azt a kutatók *külső*

attribúcióként definiálják (amiért nem a romák a felelősek, hanem a többségi társadalom előítéletei és a romák diszkriminációja). Ha viszont a nem roma válaszadók hivatkoznak erre, akkor válaszaik mögött szerintük „a romák felelősségét is hangsúlyozó attitűd húzódik meg”, tehát *belső* okot vélnek tetten érni.

Azok a magyarok (értsd: a kérdőíves kutatás nem roma válaszadói), akik a romáknál kevésbé gondolják a többségi társadalmat felelősnek az interetnikus konfliktusokért, a kutatók szerint „hátrítják a konfliktusokkal kapcsolatos felelősségüket”.

A rendőrök által elkövetett diszkriminatív viselkedést elítélők aránya a survey adatok alapján 60%; viszont mindazokat is, akik szerint nincsen Magyarországon cigányellenes diszkrimináció a rendőrség körében, a kutatók a diszkriminációpártiak körébe sorolják. A cikkükben a translációs láncban egy tényítéletből (abból, hogy a megkérdezett szerint nem diszkriminatívak a rendőrök) következtetnek a kutatók egy diszkriminációt elfogadó, tehát előítéletes attitűdre:

[...] a nem roma válaszadók 15 százaléka úgy vélekedett, hogy a rendőrség soha nem diszkriminálja a romákat. Ha ezt is számításba vesszük, már azt kell mondanunk, hogy a nem roma válaszadók mindössze 60 százaléka nyilvánított határozott diszkriminációellenes véleményt ebben a kérdésben.

Ha a nem romák a romák szegénységének okát (többek közt) a sok gyerekben látják, az előítéletesnek számít a kutatók szerint. De ha a romák említik ugyanezt az okot (az állítás a kérdőívben így hangzott: kevesebb gyerek vállalása szükséges ahhoz, hogy javuljon a cigányság helyzete), akkor a tanulmány szövegében ez a következőképpen jelenik meg: „Mindezt kiegészíti, hogy még a gyerekszám ésszerű korlátozását is előkelő helyre teszik” [kiemelés tőlem, G. J.]. A szerzők beillesztik az „ésszerű” kifejezést, noha ennek semmi nyomát nem találni a kérdőívben. A gyerekszám csökkentését itt a racionális cselekvés indokolja; *pozitív* jelentésű lesz tehát az az állítás, ami a nem romáknál az *előítéletesesség* jele volt.

Az a kérdés, amellyel a hátrányos helyzet okaira kérdeznak rá a kutatók: míg a nem cigányok esetében a *szegénység* okaira kérdeznak rá, a cigányok esetében *hátrányos helyzetük* okaira. A válaszlehetőségek nagy része mindeközben megegyezik. A látens rasszizmus kimutatása volt az egyik visszatérő elem a tanulmányírás során; azokat például, akik a rendőrök cigányokkal szembeni szigorúbb fellépésének óhaját a rendőri munka hatékonyságának növelésével indokolták, az egyik kutató a látens előítéletesek csoportjába sorolta.

Két másik kérdés, amelyek a romák magyarországi arányára vonatkoztak: „Véleménye szerint ma Magyarország lakosságának hány százaléka cigány?”, és „Mit gondol, hús év múlva Magyarország lakosságának hány százaléka lesz cigány?” A válaszokat százalékban kellett megadni. A kérdőív magyar szerkesztői ezt a két kérdést *előítéletesesség-mérő kérdésnek* szánták. A gondolat egyszerű: a cigányok szaporasága közkeletű előítélet, és ezt ezzel a két kérdéssel jól lehet mérni. Tehát, ha úgy látják a megkérdezettek, hogy 20 év múlva több cigány lesz, mint most, akkor ők előítéletesnek számítanak a kutatók szerint.

Arra is találunk példát, hogy egy másik tézis (*konfliktusok vannak romák és nem romák között*) hogyan lép működésbe az adatok létrehozásakor: A konfliktusokkal kapcsolatos két kérdés így hangzott: „Ön szerint vannak-e konfliktusok a cigányok és a nem cigányok között Magyarországon?”, valamint „És a lakóhelyén (Budapesten a kerületében) voltak-e konfliktusok a cigányok és a nem cigányok között az elmúlt egy-két évben?” A válaszlehetőségek a „nincsenek” és a „nagyon súlyos konfliktusok” között mozogtak mindkét kérdés esetében.

A válaszalternatívák mutatják meg azt az értelmezési teret, amelyben a kutatók a cigányok és a magyarok viszonyát elképzelik: az öt választható válasz között egy van, amely szerint nincs konfliktus, a többi négy már csak a konfliktus mértékében különbözik.⁸

Kontextuális tudáselemek és a szociológiai magyarázat

Az elemzett kutatás kérdőívében a két kutatásvezető néhány lehetséges okot operacionalizál, és próbálja néhány okozatra tett hatásukat mérni. Abbott (1988: 180–181) egy beszédes példával illusztrálja, hogy oksági láncokat leíró tudományos szövegek hogyan mobilizálnak kontextuális (történeti, gazdasági, földrajzi...) tudáselemeket a magyarázat során, és hogy milyen meghatározó a kontextuális tudás a modellben szereplő változók összefüggésének értelmezése során. A változók egymásra való hatásának megértése, értelmezése a többi változók *együttesétől* függ, egyenként nem lehet belőlük egy koherens tudományos oksági narratívát előállítani, közösen adják ki azt a képet, ahogyan a tudós értelmezi és magyarázza az őt érdeklő jelenséget.

Liebersen (1997: 19–20) – Abbotthoz hasonlóan – arra mutat rá, hogy számos alapvetően meghatározó strukturális ok, amely pl. egy változó szórását vagy a változók közötti összefüggéseket magyarázhatja, általában nem jelenik meg egy kutatás változói között. Ez az oka annak, hogy nem tud a kutató a statisztika módszereivel – amelyekkel a függő és a független változók között összefüggést számolja – ezekre a strukturális tényezőkre mint okokra mutatni.⁹ A függő és független változók közötti összefüggés mérése egy olyan kontextusban történik és egy olyan kontextus határozza meg a mért összefüggéseket, amely kontextus *kívül* esik a mérésen. Más szóval van egy olyan hatás (*force*, Liebersen 1997: 20), amely *megváltoztatja* a függő és független változó közötti (a társadalomtudományokban általában: valószínűségi) összefüggést, de ezt az erőt a kutatók nem kvantifikálják a modelljükben, és sokszor nem is esik szó róla. Ahogyan a nemzetközi kutatásokban is ritkán, az általam elemzettben sem látjuk azoknak a strukturális elemeknek a módszeres bevonását az elemzésbe, amelyek befolyásolhatják a változók eloszlását.

Cox (1992), a statisztikában használatos oksági elképzelésekről beszélve, az intervenció kísérletek¹⁰ mögötti oksági modell kapcsán, éppen e modell egy fontos korlátjára mutat rá: hogy hiányzik az adatok mögötti folyamatról alkotott fogalom, a „megértése annak, hogy mélyebben mi rejlik az elemzett adatok mögött” (Cox 1992: 297). Goldthorpe szerint ez a

8 Korábban rámutattam arra (Gárdos 2007a), hogyan következtet az egyik kutatásvezető három kérdésre adott válaszból („Hogyan látja a cigányok és nem cigányok viszonyát?”, „Tart-e Ön attól, hogy Magyarországon éhséglázadás tör ki a cigányok körében?”, illetve „És el tudja-e képzelni, hogy a magyarországi cigányok egyszer csak mozgolódni, szervezkedni kezdenek hátrányos megkülönböztetések [sic] miatt?”) a megkérdezettek cigányokhoz fűződő személyes attitűdjére. Úgy tűnik, abból, hogy valaki esélyt lát arra, hogy konfliktus robbanhat ki, vagy rossznak látja a cigányok és a nem cigányok viszonyát, arra következtetnek a kutatók, hogy a megkérdezettek rossz viszonyt *akarnak*, illetve legszívesebben konfliktust *generálnának*.

9 Pl. azt, hogy a népesség egy bizonyos arányának nem sikerül letennie a jogosítványhoz szükséges vizsgákat, lehet magyarázni az iskolázottsággal, az intelligenciával, a tanulási idővel stb. De nem értjük meg ezáltal, hogy a lakosságnak miért szerzi meg egy bizonyos százaléka a jogosítványt, és miért nem több vagy kevesebb. Liebersen ezt pl. az autóvezetés és az autótársítás fontos gazdasági szerepével magyarázza, amely szabályozza, hogy ne legyen túl kevés autóvezető a társadalomban.

10 Ennek a modellnek az egyik alkalmazási területe a gyógyszerkísérletek, amikor is egy homogén csoport tagjait véletlenszerűen osztják be egy kezelt és egy nem kezelt csoportba.

megállapítás a robusztus függőség oksági modelljére is illik (Goldthorpe 2001: 8), amely modellt az általam elemzett szöveg is – bár nem mondja ki – használja. Goldthorpe (2001: 9) a statisztikai elemzés után maradó „fekete dobozról” beszél, amit egy olyan oksági elemzés tudna megvilágítani, amely egy *generatív folyamat* leírása volna.

Ha most egy pillantást vetünk arra, hogy mi az a formális struktúra, amelyben survey adatokat tartalmazó cikkeket szoktak írni a nemzetközi tudományos porondon, a következőket állapíthatjuk meg. A bevezetés után következik egy elméleti és tudománytörténeti háttérrel szóló fejezet, utána a módszerek következnek, majd az eredmények bemutatása és egy diszkusszió. Sokszor a módszerek előtt egy hipotéziseket felvonultató rész is közbeékelődik (Holmes 2013: 198).

Az elemzett kutatás adatait bemutató cikkben ezek a társadalomtudományos szövegelemek ilyen formában nincsenek meg; a szövegben együtt jelenik meg, különösebb elkülönülés nélkül hipotézis, empirikus adatok, illetve korrelációk bemutatása s adatok értelmezése akár egy bekezdésen vagy mondaton belül is. Nagyon fontos hangsúlyozni, hogy nem egy normatív állítást fogalmazok meg a cikk felépítése kapcsán, hanem arra szeretnék itt rámutatni, hogy a formai összefolyás együtt jár a tartalmival; továbbá az ilyesfajta összefolyás nem csak a szöveg struktúráját s tartalmát jellemzi, hanem a teljes kutatási folyamatot is. Ki kell emelnem: a kortárs kvantitatív szociológiai szövegek általában ódzkodnak attól, hogy egyértelmű oksági hipotéziseket verifikáljanak vagy falszifikáljanak. Nincs ez máshogy az elemzett kutatási beszámolóval sem. Viszont *mégis* oksági magyarázatokkal operálnak a szerzők, de kevésbé láthatóan, látenszen.

Nem látunk explicit hipotézist vagy hipotéziseket a szövegben. A felvonultatott magyarázatok esetében, amelyek az empirikus adatokat hivatottak értelmezni, nem találunk a szövegben teszteket vagy alátámasztást korábbi kutatásokból származó eredményekkel (amelyek mint szabályok működhetnének egy induktív vagy deduktív magyarázati sémában). Előzetesen lefektetett hipotézisek verifikálására vagy falszifikálására sem igazán látunk kísérletet.¹¹ Noha elvileg lehetnének egymástól eltérő hipotézisek a szövegben, és találkozunk megfigyelések szekvenciáival is (a survey eljárást nyugodt szívvel nevezhetjük ennek), nemigen tudunk meg semmit arról, hogy a kapott adatok melyik hipotézist támasztják alá *egy másik lehetséges hipotézissel* szemben. Nem tudjuk, hogy az eredményeink milyen erősek, mi az adatok elvárt információtartalma. Tehát nem tudni, hogy az adatok mennyire erősen támaszthatnak alá egy (akár ki nem mondott) hipotézist. Fontos nyomatékosítani, hogy ez a fajta érvelés se nem ritka, se nem kizárólag a magyarországi szociológiára jellemző: Jasper és Young (2007: 291–292) a társadalmi mozgalmakkal kapcsolatos három fő téziszről szóló irodalom retorikai módszereit kutatva szintén rámutat arra, hogy az állítások sokszor nem falszifikálható, sőt általában egyáltalán nem is tesztelhető formában jelennek meg a cikkekben.

Az általam szintetizált tézisek eredete, amelyek a mondandó magyarázó hátterét alkotják, nem feltárt. A magyarázat, úgy tűnik, inkább a vizsgálatban *nem* szereplő tézisek, magyarázatkísérletek felsorakoztatása; az általam szintetizált négy tézist, amelyek, ki nem mondva, magyarázatként szolgálnak, fent felsoroltam. A kutatók ad hoc jelleggel vonnak be bizonyos jelenségeket az adatok magyarázatául, amikor egy számukra meglepő összefüggésre bukkannak. Ilyenkor nem az előzetes elvárásuk megkérdőjelezése vagy falszifikálása a következő érvelési lépcsőfok a szövegben, hanem ad hoc magyarázatokat kapunk az ada-

11 Goldthorpe (2001: 10) egyébként a szociológiai gyakorlatban a verifikacionista megközelítést látja erősnek.

tok értelmezése érdekében. Ezen gyakorlat is tipikus a kortárs szociológiában; Goldthorpe (2001) megállapítja, hogy a változószociológiára alapozó társadalomtudományos módszertan nem tud megalapozott oksági következtetéseket kitermelni. Ennek a hiányosságnak az orvoslására azt javasolja (Goldthorpe 2001: 13), hogy az okot és az okozatot jelölő változók között feltételezett generatív folyamat, illetve mechanizmus leírásából az azokat tesztelhető hipotéziseket dolgozzanak ki.¹² Goldthorpe (2001: 4) széles körű szakirodalomra hivatkozva azt javasolja, hogy a narratívák ne ad hoc módon lépjenek be a társadalomtudományos magyarázó szövegbe, hanem a társadalmi cselekvés egy megalapozott elméletének keretében. Rogosa (1987: 185) azt mondja, hogy tudományos konklúziókat oksági modellekből nem lehet levonni. Szerinte a kutatók az adatokat sokszor az épp elérhető statisztikai módszerekkel dolgozzák fel, és nem statisztikai modelleket építenek arról, hogy mi vezetett az adataik létrejöttéhez. Tehát nem a mechanizmusokat szeretnék statisztikailag megmagyarázni.

Az általam elemzett kutatásban használt, mechanizmusokra hivatkozó magyarázat ad hoc fajta magyarázat, ahol nem igazán válik érthetővé, hogy miként kapcsolódik a magyarázat az empirikus adatokhoz (Hedström és Ylikoski 2010: 64; Porpora 2007); hiszen látható, hogy az idézetekben a magyarázatok és az empirikus adatok közötti kapcsolat nem feltárt. A szerzők hivatkoznak állítólag már korábban verifikált (vagy általánosan elfogadott) tudáselemekre, amelyek eredete viszont nem tiszta. A kutatók néhány mögöttes okra próbálnak sok jelenséget redukálni;¹³ viszont anélkül, hogy a rogosai értelemben statisztikai módszerekkel magyaráznák az adatokat. Nem céljuk verifikálni avagy falszifikálni a magyarázatot. A popperi tudományelmélet (Popper 1997) egyik fő alaptétele, hogy a tudományban végleges verifikálásra nincs mód, mert tudományos elméleteket biztosan csak falszifikálni lehet. Philip Gorski (1968: 2) az átfogó társadalomtudományos elméletek kapcsán rámutat arra, hogy a szociológusok elvileg elköteleződnek a falszifikáció mellett, de valójában egyetlen elméletet sem falszifikáltak.

Az ad hoc magyarázatokkal évtizedek óta foglalkozik a tudományelméleti szakirodalom; tehát látható, hogy az általam elemzett kutatás magyarázati struktúrája egy széles nemzetközi trendbe illeszkedik. Paul E. Meehl (1968) például az empirikus pszichológiai módszerek kapcsán fogalmaz meg kritikát. Egyfelől azt állítja, hogy az általánosan, a szociológiában is nagyon gyakran használt t-teszt nem alkalmas valódi hipotézistesztelésre; a t-teszt a nullhipotézis megcáfolását célozza meg, tehát azt, hogy nincs összefüggés két jelenség között. A társadalomtudományokban általában elvetik a nullhipotézist – más szóval általában szokott lenni statisztikai összefüggés, ha egy survey két változóját vizsgáljuk; de ez nem jelenti azt, hogy bizonyítékot vagy cáfolatot találtunk volna egy hipotézisre. Másfelől, és ez a kritika számunkra most relevánsabb, Meehl rámutat arra, hogy azokat a kísérleti eredményeket, amelyek nem az előzetes elvárásoknak megfelelően, tehát a hipotézis falszifikálódásával végződtek, ad hoc tézisekkel egészítenek ki. Ilyen ad hoc segédhipotézisekkel kutatási sorozatokat lehet létrehozni; az egyik kísérlet segédhipotézise válhat a következő kutatás közép-

12 Pl. ha a szülők elvált és az iskolai sikeresség közötti oksági viszonyt szeretnék kutatni, akkor Goldthorpe (2001: 13) szerint nem lehet az elvált és a nem elvált szülőjű gyerekek sikerességének különbségét korrelációs módszerekkel kutatni, mert nem lehet azt feltételezni, hogy az iskolai sikeresség meghatározóinak szempontjából véletlenszerűen oszlanak meg a gyerekek az elvált és a nem elvált családok között. Az elvált és az egy szülővel élő gyerekek sikerességét vagy az elvált és a félárva gyerekek sikerességét javasolja Goldthorpe összehasonlítani.

13 Ez az ún. unifikációs magyarázati stratégia (ld. pl. Kitcher 1989).

pontjává, amely kutatásban megjelennek újabb segédhipotézisek stb. Így olyan nomológiai hálózatban mozgunk, ahol nem kérdőjeleződik meg a hálózat egyetlen alapvető szála sem.

Burawoy (1990) úgy látja, hogy a tudományos kutatási programok egy mag, egy axiómahalmaz köré szerveződnek, melyet nem lehet megkérdőjelezni. Ugyanerre utal Lieberson is, aki szerint csak azokat a magyarázatokat választják a kutatók a sok lehetséges közül, amelyek valahogyan illeszkednek a korábbi kutatási eredményekhez, a mindennapi tapasztalatokhoz, vagy ismerősnek tűnnek. Lieberson szerint

ha találunk egy korrelációt a leginkább ismerős függő változók között, amely nem értelmezhető, akkor általában elutasítjuk ezeket az eredményeket vagy az elméleti implikációit. A kimagyarázás ezen tendenciája még úgy is jelen van, hogy a valószínűségi megközelítés miatt a kapcsolattól nem várnánk el, hogy minden eseményt megmagyarázzon. Ha viszont úgy tűnik, hogy ugyanaz a korreláció az ismerős eseményeket értelmesen megmagyarázza, akkor toleránsabbak leszünk [az elmélettel kapcsolatban] a kevésbé ismerős események megmagyarázásának sikertelensége esetén (Lieberson 1987: 178).

Burawoy és Lieberson idevágó munkái alapvetően Lakatos Imre (1970: 133) egy tudományos program kemény magjáról szóló elméletéhez illeszkednek. Egy program kemény magját, a központi elképzeléseit nem lehet megkérdőjelezni *modus tollens*¹⁴ következtetési sémával, hanem csak a magot körülvevő védőövet – amely segédhipotézisekből áll – lehet megpróbálni cáfolni. Ezt a védőövet szokták tudományos vizsgálat alá vetni, módosítani vagy teljesen lecserélni. A kemény mag viszont változatlan marad.

Egyik intellektuális előzménye ezeknek a munkáknak természetesen Quine, valamint Duhem munkássága. Duhem (1906) szerint nem az egyes különálló hipotéziseknek van szerepe a tudományos tesztelés során, hanem egy hipotéziscsokornak. Ha egy kísérlet nem az előrejelzéseknek megfelelő eredményt hoz, az azt jelenti, hogy az egész hipotéziscsokor közül egy vagy több hipotézis falszifikálódott. A kortárs kvantitatív társadalomtudományos gyakorlat elemzése szempontjából ez azért fontos, mert rámutat arra, hogy a tudomány konkrét művelésénél mindig egy egymással szervesen összefüggő elemekből álló elméleti keretből indulunk ki. Ezen elméleti keret bemutatására törekedtem mind ez ideig.

A vizsgált kutatás eredményeit taglaló tanulmány, mint az elemzett kutatók oly sok szövegének egyik fő mondanivalója – és egyben alapvető kiindulópontja –, hogy mennyire előítéletes a magyar társadalom. Ehhez a szerzők a kérdőív többértelmű, sokszor számukra értelmezhetetlen eredményeit azokkal a fogalmakkal, azokkal az ellentétpárokkal írják le, amelyek egyértelművé rendezik az adatok tömegét.

Sternwedel leírja, hogy a kauzális tudományos magyarázat egy kognitív rendezési folyamatnak az eredménye. A kognitív rendezési erőfeszítés hátterében az általam elemzett szövegekben nem találunk első látásra egy olyan meghatározott metodológiát, amely alapján szubszumálnak bizonyos megfigyeléseket, amelyeket aztán egy okkal magyaráznak.¹⁵ A me-

14 A *modus tollens* példája: Ha a kutya meglát egy betörőt, ugat. A kutya nem ugat. Tehát a kutya nem lát betörőt. A *modus tollens* esetében egy feltételes állítás utótagjának érvénytelenségéből indulunk ki, és ezáltal érvénytelenítjük az előtagot.

15 A felhasznált módszerek döntő többsége regresszió- vagy faktorelemzésen nyugszik. E cikk témája nem a regresszioelemzés kritikája, de talán érdemes megemlíteni pl. Abbottot (1988), aki rámutatott, hogy az egymással ellentétes hatású faktorok kiolthatják a másiknak a hatását, és ez az ilyen elemzési technikáknál rejtve marad.

tolodológia a háttérből vehető csak ki, mint azon értelmezési keret, amely a kutatók számára mérvadó tudományos hagyományok által meghatározott.

A hálózat (annak elemei, más cselekvők, nem emberi cselekvők) és a cselekvő egymással kölcsönös és folyamatosan egymásra ható kapcsolatban állnak, korlátaikkal és lehetőségeikkel újra és újra létrehozzák, definiálják egymást (Latour és Woolgar 1979). Esetünkben az „előítéletes magyar társadalom” jött létre a kutatás eredményeit bemutató szövegben aktánsként. Ugyanaz a két változó (a gyerekszám csökkenése és a szakképzettség hiánya mint a szegénység oka) a folyamatosan módosuló hálózatokban legalább két-két különböző aktánsként van jelen. Különböző jelentéssel és jelentőséggel ruházzák fel őket, különböző érveléseket tesznek lehetővé, különböző entitások („előítéletes magyarok”, illetve „megértő romák”) létrehozásában kapnak szerepet. Ugyanez a fátyla előítéletes társadalom az, ami a magyarázati séma több lépcsőjeként is megjelenik – mint kiindulópont és mint kutatási eredmény is.

A kutatók a survey adatokat statisztikai módszerekkel elemzik, tehát mintát vesznek a populációból, és kiszámítják a korrelációk erősségét az adatokból. Viszont a változók együttjárását jellemző mérőszámok alig-alig szerepelnek a szövegben olyan mutatókként, melyek oksági érvelés alapjai lehetnének. Az eloszlásokról szóló kutatói hipotézisek, elvárások néha (akár impliciten) megjelennek a szövegben, de csak mint sejtések vagy utólagos meglepetések; tudományos módszerű tesztelésnek *nincsenek* alávetve. Az általam fent szintetizált, a szövegben a kutatók által használt tézisek eredetéről nem találunk részletesebb értekezést.

Összefoglalás

A szövegekben a magyarázat erejét a kutatók olyan okokból eredeztetik, amelyek nem a kutatás tárgyát képezik. Sokféle jelenséget (a mintában talált együttjárásokat) néhány magyarázati séma alá sorolnak be; az oksági kapcsolat azonban, amely a korrelációk mögött – nem szükségszerűen, de esetlegesen – rejtőzhet, nem okvetlenül egyértelmű, s nem is tematizálják a kutatók az írásukban. Nem csak arról van szó, amit az egyik kutatásvezető is hangsúlyozott egy beszélgetésünk alkalmával: hogy a számukra értelmezhetetlen összefüggéseket nem szerepeltetik az elemzésben (s ezzel a szociológiai munkamódszerrel egyáltalán nincsenek egyedül: Greiffenhagen 2012-es munkájában arra mutatott rá, hogy a kutatók kiválasztják a számukra plauzibilis modellt, noha más modellek is elképzelhetők az adataik alapján). Az ábrákban manifestálódó összefüggések nem rendezhetők objektíven egy „értelmezhető” és egy „értelmezhetetlen” csoportba. Valójában az a kérdés – mint arra írásaimban (Gárdos 2007a, 2007b) próbáltam rámutatni –, hogy hogyan válhat egy ábra, egy statisztika, a kérdőív egy kérdésének értelmezése *a szöveg végső céljának szempontjából* értelmessé. Láttuk, hogy *ugyanaz az állítás mozgósítható két egymásnak ellentétes következtetés alátámasztására* is (Lieberson 1992: 12). Ilyen és más hasonló stratégiákkal elérhető, hogy a heterogén, egymásnak más kontextusban ellentmondó részek összeálljanak egy koherens érvelési stratégiává. Az elemzett kutatás esetében a roma mivolt a legfontosabb magyarázó változó a kutatók érvelése során.¹⁶ Arról a mechanizmusról azonban, amely más és más eloszlásokhoz vezet a

16 Terjedelmi korlátok miatt arra a fontos kérdésre most nem tudok kitérni, hogy a magyarázó változók nagyon nagy százaléka az elemzett szövegben kizárólag az etnicitás. Arról, hogy mennyire tud befolyásolni egy ok-okozati elemzést az, hogy milyen bontásban elemezzük az adatainkat, ld. a Simpson-paradoxonnal kapcsolatos irodalmat (pl. Németh és Simon 2011).

romáknál és a nem romáknál az elemezett magyarázandó változók esetében, a kutatók nem igazán szólnak, nem fogalmaznak meg sem hipotéziseket, sem modelleket a mechanizmus kapcsán (ahogyan ez a nemzetközi szociológiai gyakorlat során általánosan megfigyelhető, ld. Rogosa 1987). Az általam fent szintetizált négy tézis az, ami meghúzódik a romaság mint magyarázó változó mögött, és amik a kutatók explicite ki nem mondott elképzelései szerint megmagyarázzák a romaságnak mint független változónak az általuk elemezni kívánt függő változókra mért hatását. Ezzel a módszerrel bizonyos szempontból az előítélet-kutatás lakatosi kemény magjának mondhatjuk a fentebb általam kimutatott téziseket. Ezek a tézisek ugyanis nem megkérdőjelezhetők, hiszen a kutatás módszertana maga nem ad erre lehetőséget (Lakatos 1970: 135). Azzal, hogy az adatok, a változók, maguk a kérdőíves kérdések lehetséges értelmezési tere rendkívül tág, a kutatók könnyen tudják mobilizálni ezeket, hogy a megszokott, elismert, elvárt tudományos eredményekre jussanak. Abból a szempontból viszont nem hasonlítanak ezek a tézisek a lakatosi kemény magra, hogy a kutatók valójában nem igazán hivatkoznak egy magot képző szisztematikus kutatásokra vagy azok tudományos módszerekkel történő verifikálására, vizsgálatára. Abbott és Lieberman fent tárgyalt munkái rámutattak arra, hogy vannak olyan tényezők, amelyeket függő és független változókra alapozó társadalomtudományos elemzések során *nem* mérnek. Nevezhetjük ezeket pontosabban meg nem határozott kontextusnak, vagy erőnek, amelyek alapvetően határozzák meg a változók közötti összefüggéseket. Az általam szintetizált téziseket úgy is fel lehet fogni, hogy ezek a változók összefüggéseit mozgató kontextusokra, erőkre vonatkozó *kutatói feltételezések*.

Kitekintés

A mindennapos oksági tudásunk a tudományos hagyományok által átörököített elméleti világhépen alapszik (Kitcher 1989: 469). A tudományos hagyomány nemcsak egységes elméleteket ad át, hanem következtetési mintákat is. Azok a következtetések, amelyek megfelelnek ezeknek a mintáknak, inkább válnak magyarázati mintázatokká; a kutatók továbbá úgy gondolják, hogy beigazolódtak a konklúzióikban leírt jelenségekről, hogy objektíven függenek a premisszákból leírt jelenségektől (Kitcher 1989: 436).

Írásom talán rávilágított néhány olyan normára, hagyományra, amely alapjaiban határozza meg azt, hogy miként formálódik egy kérdőív, vagy hogyan értelmeződnek, magyarázódnak adatok a kortárs, romákkal kapcsolatos magyarországi előítélet-kutatás egyikében. Érdekes és további kutatásokra érdemes az a téma, hogy a társadalomtudományos magyarázatok milyen módszerrel kerülnek be az ilyen jellegű tudományos szövegekbe. Kutatásom rávilágított arra, hogy az „empirikus adatokat” leírni hivatott szövegrészek és az „adatokat” magyarázó szövegrészek közötti viszony korántsem triviális. A „magyarázat” létrejötte a vizsgált kutatásban nem igazán bizonyult tudományosan kanonizálható folyamatnak.

Írásom keretei közé sajnos nem fért, hogy azt a tágabb kontextust megvizsgáljam, amelyben következtetési minták esetlegesen áthagyományozódhattak. Tehát nem szóltam arról a tudományos hagyományról, amelyben ezen előítélet-kutatás megszületett. Nem beszéltem a kutatók korábbi vagy későbbi munkáiról sem. Tehát – egyelőre – az Olvasó belátására bízom, hogy mennyiben általánosítható más, hasonló kutatásokra az, amit ebben a tanulmányban olvasott.

Hivatkozott irodalom

- Abbott, Andrew (1988): Transcending General Linear Reality. *Sociological Theory* 6(2): 169–186.
- Birch, David (1989): *Language, Literature, and Critical Practice. Ways of Analysing Text*. London: Routledge.
- Breiger, Ronald L. (2002): Writing (and Quantifying) Sociology. In uő *Writing and Revising the Disciplines*. Jonathan Monroe (szerk.). Ithaca, NY – London: Cornell University Press, 90–112.
- Burawoy, Michael (1990): Marxism as Science. *American Sociological Review* 55(6): 775–793.
- Conk, Margo A. (1981): Accuracy, Efficiency and Bias. The Interpretation of Women's Work in the U. S. Census of Occupations, 1890–1940. *Historical Methods. A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* 14(2): 65–72.
- Duhem, Pierre Maurice Marie (1906): *La théorie physique. Son objet, et sa structure*. Paris: Chevalier – Rivière.
- Gárdos Judit (2007a): Egy kutatás képei. A Magyar Agora ábrái a televízióban. In *Deliberatív közvélemény-kutatás a magyarországi romák és nem romák viszonyáról*. Örkény Antal és Székelyi Mária (szerk.). Budapest: ELTE TÁTK, 307–322.
- Gárdos Judit (2007b): „...És nemzetközivé lesz”. A helyi tudás szerepe egy akciókutatás kérdőív-készítési folyamatában. In *Deliberatív közvélemény-kutatás a magyarországi romák és nem romák viszonyáról*. Örkény Antal és Székelyi Mária (szerk.). Budapest: ELTE TÁTK, 285–306.
- Gephart, Robert P. (1983): Multiple R., 'the Parametric Strategy' and Measurement Imprecision. *Sociological Perspectives* 26(4): 473–500.
- Gephart, Robert P. és R. S. Smith (2009): An Invitation to Ethnostatistics. *Revue sciences de gestion* (70): 85–102.
- Goldthorpe, John H (2001): Causation, Statistics and Sociology. *European Sociological Review* 17(1): 1–20.
- Gorski, Philip S. (2004): The Power of Deductivism. A Constructive Realist Model of Sociological Explanation. *Sociological Methodology* 34(1): 1–33. Interneten: <https://www3.nd.edu/~csmith22/Gorski%20Poverty%20of%20Deductivism.pdf>.
- Grant, Linda, Kathryn B. Ward és Xue Lan Rong (1987): Is There an Association Between Gender and Methods in Sociological Research? *American Sociological Review* 52(6): 856–862.
- Greiffenhagen, Christian, Michael Mair és Wes Sharrock (2012): From Methodology to Methodography. A Study of Qualitative and Quantitative Reasoning in Practice. *Methodological Innovations Online* 6(3): 93–107. Interneten: <http://mio.sagepub.com/content/6/3/93.full.pdf>.
- Hargens, Lowell L. (2000): Using the Literature. Reference Networks, Reference Contexts, and the Social Structure of Scholarship. *American Sociological Review* 65(6): 846–865.
- Hauser, Robert M. (1981): Hope for the Mobility Ratio. *Social Forces* 60(2): 572–584. Interneten: http://www.ssc.wisc.edu/wlsresearch/publications/files/public/Hauser_Hope.M.R.pdf.
- Hedström, Peter és Petri Ylikoski (2010): Causal Mechanisms in the Social Sciences. *Annual Review of Sociology* 36: 49–67.
- Holmes, Richard (2013): Genre Analysis and the Social Sciences. An Investigation of the Structure of Research Article Discussion Sections in Three Disciplines. *e-reflection* 2(4): 189–213.
- Jasper, James M. és Michael P. Young (2007): The Rhetoric of Sociological Facts. *Sociological Forum* 22(3): 270–299.
- Kitcher, Philip (1989): Explanatory Unification and the Causal Structure of the World. In *Scientific Explanation*. (Minnesota Studies in the Philosophy of Science, Volume XIII.). Philip Kitcher és Wesley C. Salmon (szerk.). Minneapolis: University of Minnesota Press, 410–505. Interneten: http://mcps.umn.edu/assets/pdf/13_SciExplan.pdf.
- Lakatos Imre (1970): Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes. In *Criticism and the Growth of Knowledge*. Lakatos Imre és Alan Musgrave (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 91–195.
- Latour, Bruno és Steve Woolgar (1986 [1979]): *Laboratory life*. Princeton: Princeton University Press.
- Leahey, Erin (2008): Methodological Memes and Mores. Toward a Sociology of Social Research. *Annual Review of Sociology* 34: 33–53.
- Lieberson, Stanley (1987): *Making it Count. The Improvement of Social Research and Theory*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.
- Lieberson, Stanley (1997): Modeling Social Processes. Some Lessons from Sports. *Sociological Forum* 12(1): 11–35.
- Lynch, Michael (2013): Ontography. Investigating the Production of Things, Deflating Ontology. *Social Studies of Science* 43(3): 444–462.
- Mair, Michael, Christian Greiffenhagen és Wes Sharrock (2015): Statistical Practice. Putting Society on Display. *Theory, Culture & Society* (hivatalos publikálás előtti verzió). Interneten: <http://tcs.sagepub.com/content/early/2015/01/06/0263276414559058.full.pdf>.

- Meehl, Paul E. (1967): Theory-Testing in Psychology and Physics. A Methodological Paradox. *Philosophy of Science* 34(2): 103–115.
- Mihic, Sophia, Stephen G. Engelmann és Elizabeth Rose Wingrove (2005): Making Sense in and of Political Science. In *The Politics of Method in the Human Sciences. Positivism and its Epistemological Others*. George Steinmetz (szerk.). Durham, NC: Duke University Press, 470–495.
- Moody James (2004): The Structure of a Social Science Collaboration Network. Disciplinary Cohesion from 1963 to 1999. *American Sociological Review* 69(2): 213–238.
- Németh Renáta (2015): Oksági következtetés az empirikus szociológiai kutatásban. *Szociológiai Szemle* 25(2): 2–30.
- Németh Renáta és Simon Dávid (2011): *Társadalomstatisztika*. (Elektronikus Tananyag.) Interneten: http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_21_Nemeth_Renata-Simon_David_Tarsadalomstatisztika_magyar_es_angol_nyelven/0010_2A_21_Nemeth_Renata-Simon_David_Tarsadalomstatisztika_magyar_es_angol_nyelven.pdf.
- Popper, Karl R. (1997): *A tudományos kutatás logikája*. Budapest: Európa.
- Porpora, Douglas (2007): Sociology's Causal Confusion. In *Revitalizing Causality. Realism about Causality in Philosophy and Social Science*. Ruth Groff (szerk.). New York: Routledge, 196–204.
- Rogosa, David (1987): Casual Models Do Not Support Scientific Conclusions. A Comment in Support of Freedman. *Journal of Educational Statistics* 12(2): 185–195.
- Sana, Mariano és Alexander A. Weinreb (2008): Insiders, Outsiders, and the Editing of Inconsistent Survey Data. *Sociological Methods and Research* 36(4): 515–541.